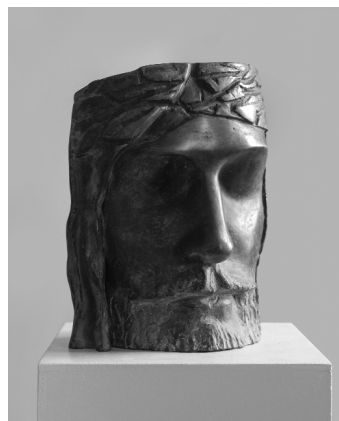

BOKA LÁSZLÓ

TRANSZILVANIZMUSOK

Egy sokrétű fogalom életerejéről

■ Ha valaki felüt egy középkori vagy kora újkori lexikont, abban a „transzilvanizmus” (erdélyiség) címszónál olyasmit olvashat, hogy a régiónak „mindig is több-kevesebb politikai, közgazgatási és kulturális önállóságot” biztosított a magyar centrumtól való távolság és a sajátos földrajzi helyzet, valamint a határvédelem, s ez olykor a külkapcsolatok szintjén is megmutatkozott: a Magyar Királysághoz képest „azok többször is eltérő irányba mutattak.”¹ Az államforma önállóság persze csak ritkán, többnyire történelmi kényszerhelyzetben vagy azok következtében valósult meg, a régióknak nem is mindig voltak önállóságot lehetővé tevő gazdasági alapjai, de a tartomány említett földrajzi helyzete katonai és demográfiai, majd ezek függvényében közjogi tekintetben is különleges viszonyokat eredményezett. A 15. század végére kristályosodott ki Erdély sajátos együttélési modellje (magyarok, székelyek, szászok) igaz, ebben a negyedik népcsoport, a románság belső nemzetté szervezése rendre meghiúsult. A történelmileg meggyökerezett közjogi rendszer stabil, európai alkotmányos alapokat biztosított, amelyre egyedülálló politikai szerkezet épülhetett. Az Erdélyi Fejedelemségnek meg kellett teremtenie ugyanakkor a maga eszmei önállóságát is, s közben ki kellett alakítania nemzetközi kapcsolatrendszerét, ezen belül is különösen a törökhöz, a némethez és az elszakadt magyarsághoz fűződő viszonyát. A belpolitikát, a belső elveket tekintve azonban az erdélyiség fogalma

A transzilvanizmus a két világháború közötti irodalmi élet (és részben a közélet) nem kizárólagos, mégis vezető eszméje lett Erdélyben, mely elsődlegesen az értelmiség szellemi közegében manifesztálódott, de jogi, erkölcsi és vallási vetületeiben is igen hangsúlyossá vált.

mint olyan nehezen volt értelmezhető. A nemzetiségek közötti kulturális egyiségről nem beszélhetünk, vallási és nyelvi különbségek pedig mindvégig fennálltak, a társadalmi rendek szintjén az egyes „anyaországokhoz” fűzött viszonyt sohasem adták fel, ugyanakkor toleráns vallási kapcsolatrendszer és termékeny belső kulturális, gazdasági stb. kölcsönhatások jellemezték a területet, ami bizonyos fokon egy „helyi lelkület” meglétét, illetve történelmi „sorsközösséget” is feltételezett. A kérdéskört nehezítette, hogy a régió maga is folyton változott. A török kiűzése és II. Rákóczi György halála után, 1693-ban a Partium visszatért Magyarországhoz, az ún. „Belső-Erdély” a bécsi udvar kormányzása alá került, az önálló Erdélyország gondolata így végképp lekerült a napirendről. A magyarság ezt követően a Magyarországgal való unióért szállt síkra, amit 1848-ban is el kívánt érni, de végül 1867-ben következett csak be (nem független államiságon belül tehát, s nem mellékesen az erdélyi románok döntő többségének ellenkezése mellett). E történelmi helyzetben jutunk el aztán a kettős Monarchia talán legdinamikusabb fejlődést hozó évtizedeiig, a boldog békeidők prosperitásáig és a rohamosan modernizálódó társadalom árnyoldalaiig, a millenniumi ünnepekig és megoldatlan nemzetiségi kérdésekig, majd az alapjaiban új helyzetet teremtő Nagy Háborúig. Ami ezt követte, már nem igazán szorul magyarázatra, legalábbis a helyzetértékelés történelmi momentumain túl az új államformák kereteit illetően.

Mind e bevezetőre csupán azért volt szükség, hogy érzékelhetővé váljék, a címbe emelt többes szám már azért is indokolt, mert a transzilvánizmus (bár nem egy gumifogalom), nagyon is történelmi képződmény. Mint ilyen, eleve változó korszakokat fog át, nem egyetlen eszmét, hanem egy teljes fogalomkört fed, olyat, melynek elsődlegesen egy régió érdekérvényesítése volt a mindenkor kitűzött célja, s ezen belül a különböző hatalmi központoktól (vagy akár „anyanemzetektől”) való politikai és szellemi autonómia fenntartása. A gondolatkör lényegét az adta, hogy Erdély földjén a történelem változásai, a térség viszonylagos geográfiai zártága és a jellegzetes táj együttesen formált valamiféle unikális és autentikus, életformákat meghatározó lelkületet, amely elvben az itt együtt élő népek mindegyikének sajátja lehet. E jellegzetességben a domborzati s egyéb földrajzi adottságok által meghatározott életvitel, gazdálkodás stb., valamint a történelmi tapasztalatok egyaránt fontosak. Kuncz Aladár, aki az eszmekör két világháború közötti újrafelfedezésének egyik szorgalmazója s továbbgondolója is volt, illetve ennek a megújított formának a szellemi növekedésre buzdító téziseit is megfogalmazta, e régmúlt tapasztalataira hivatkozva jegyezte le: „Nemzetek, vallások, világszemléletek, népi szokások, társadalmi osztályok és külső hatalmi érdekek bölcs és eszes kiegyensúlyozása – ez az, amit a történelemben erdélyiségnek mondunk.”² Az okos réalpolitika esszenciális volt Erdély pusztá léte szempontjából, hiszen a térség valóban „küszöbkő” volt századokon át „Európa kelete és nyugata között”.³

1918/1920 után, az impériumváltás következtében más szempontból lett esszenciális mindez. Drasztikusan új helyzet állt elő, amely révén időszerűnek látszott egy progresszív Erdély-hagyományt előkeresni, általa pedig régi-új önállóság-reményekről, autonómiaformákról, esetleg egy föderális Erdély-elképzelésről szólni. Mindezek háttérben elsődlegesen nem a terület Magyarországtól való traumatikus elszakadtsága állott (ilyen ugyanis már volt), hanem az a nyomasztó tény, hogy a korábban politikai, kulturális, közigazgatási hatalommal bí-

ró magyarság (egy évezred után) most kisebbségi helyzetben találta magát, így kollektív identitását újra kellett fogalmaznia.

Aligha kétséges, hogy az eszmekör koronként is szakaszolható s eltérő irányokat mutat (a Fejedelemség idején, a török kiűzése után, a kiegyezést követően stb.), részben eltérő területeket is fog át, másrészt eltérő hatalmi „központokat” szólít meg, közönségét tekintve is más-más „címezett” feltételez. Az úgynevezett historikus, felsorolt változatai esetében éppúgy igaz ez, mint a modern, poszt-trianoni formái esetében, ahol szintén számos alszakaszra és minőségre bontható a változó viszonyulások függvényében.⁴ Az egyes szakaszokon, alkorszakokon belül is több arcél létezett egymás mellett akár párhuzamosan is. A *Transzilvanizmus*-kötet⁵ nyitótanulmányának végén igyekeztem összegezni a fogalomkörhöz kapcsolt legfőbb tipológiákat, felsorolni az egyes változatokban vagy altípusokban az egykor használt jelzős szerkezeteket, ezért ettől most eltekintek. Azt azonban nem lehet elégszer hangsúlyozni, hogy a korántsem egynemű elképzelésnek az utóbbi száz esztendőben is több variánsa élt egymás mellett hálózatszerűen, s ezek közül a legtöbb már a két világháború közötti időszakban megmutatkozott. Az 1920-as évek kiútkereső, kollektív azonosságformákat és persze jövőképet kereső vitáiban sokféle elképzelés került napvilágra, később a Helikon (nagyon is heterogén) alkotói körének sem volt egységes és szilárd transzilvanizmus-koncepciója, de annak progresszív iránya adott volt, a harmincas évekre ezek – eredetileg remélt hatókörüket tekintve – fokozatosan szűkülni kényszerültek, 1945 után pedig egyenesen torzultak. Ha idevesszük még, hogy 1940 után, a „kis magyar világban” megint új (politikai és területiális) helyzet állt elő, amikor a helikonisták többségét gyanúval szemlélték európeér transzilvanizmusuk miatt, akkor szembeötlő különbségeket láthatunk, melyek az eszmekörnek hol tágabb, teljesebb, hol szűkebb, kényszerűen módosult vagy torzult verzióját kínálják. Ezek ugyanakkor erőteljesen áthatották az irodalmi alkotásokat és művészeti formákat, melyek adott esetben a politikai paletta kisebbségi reprezentánsainak is ihlető szavakkal, irányokkal és argumentumokkal szolgáltak.

A transzilvanizmus a két világháború közötti irodalmi élet (és részben a közélet) nem kizárólagos, mégis vezető eszméje lett Erdélyben, mely elsődlegesen az értelmiség szellemi közegében manifesztálódott, de jogi, erkölcsi és vallási vetületeiben is igen hangsúlyossá vált. Az erdélyi magyar értelmiségiek döntő hányada a húszas évek derekára magáénak vallotta ezt a cselekvő, progresszív gondolatot, melynek – Szabédi László emlékezetes terminológiáját használva – létezett egy *tájtranszilván* és egy *országtranszilván* lenyomata a korban lendületet kapó szépirodalmi alkotásokban. Az előbbi magyar sajátosságot, lokális szint, „erdélyi koloritot” vélt felfedezni a regionalitásprogram irodalmi manifesztációiban, de közben mindvégig magyar kultúregységben gondolkodott. Az utóbbi egy hipotetikus Erdély-országot vizionált, vagyis zártabb földrajzi-történelmi-lelki kötelékben gondolkodott, a sajátos tájlelkületet pedig kiterjesztette az erdélyi társnemzetekre is. Előbbinek lenyomata a „helikoni triász” költőinek tájírása, utóbbit Szabédi főként Kós regényeihez kapcsolta, nyilván nem függetlenül azok identitáskonstruáló erejétől.⁶ Bár az *Erdélyi Helikon* heterogén alkotói köre a két elképzelés ötvözetét adta, vagyis a két variánst egymással komplementernek érzékeltette, e szűkebb (magyar–magyar) és a tágabb (erdélyi és társnemzeti) elképzelés együtt mozgott a politikai érdekérvényesítés változó lehetőségeivel, annak kinyíló vagy éppen beszűkülő kereteivel.

„Csak” magyar viszonylatban a gondolatnak óhatatlanul vigaszideológiai aspektusai is voltak már a kezdeti években, tehát a diktátum utáni letargiában is, s majd a harmincas évek derekától egyre elkomorulóbb helyzetben, a központosító romániai valóságban, amikor a kezdeti, demokratikus néptestvériségi gondolatkör óhatatlanul beszűkült, s fokozatosan teret adott a belső, „védekező kollektivitás” szölamainak, amikor a transzilvanizmusszölamok már szinte kizárólag a magyar közösségnek tudtak csak erkölcsi kapaszkodókat kínálni.

A „címeztek” köre mindenesetre a transzilvanizmus eszmei tartalmai mentén is változott már a húszas években is. Szólt elvben minden erdélyi nemzet fiához (egy leendő, megteremthető Keleti Svájc-gondolat jegyében), s szólt *ezen belül* külön vagy *kizárólagosan* az erdélyi magyarsághoz. Ha K. Lengyel Zsolt kutatásai mentén az általa javasolt tipológiára támaszkodunk (aki nem pusztán kulturális, hanem politikai programokat alkotó irányzatként értékelte a transzilvanizmust), akkor még inkább belátható, hogy csupán az első tíz esztendőben (1918 és 1928 között) már legalább két, időben egymást követő variánsról kell szót ejtenünk. Eszerint az új „hőskor” két részre bontható: „Egy *föderalisztikus*ra, amely 1923-ig Erdély bizonyos fokig független területi autonómiáját és, ezt átfogóan, egy magyar–román–német federációt szorgalmazott, és egy *decentralisztikus*ra, amely azután elsősorban kulturális és közigazgatási autonómiát sürgetett a magyar – és elvileg a többi romániai – kisebbség javára szerte az országban, a bukaresti központosítás enyhítése révén.”⁷⁷

Mindkét variáns ekkor még a sokszínűségre és eközben a nemzeti/anyanyelvi kultúra integritására apellált, oly módon, hogy a történelem forgatagában ide került népek egymással sajátos sorsközösséget vállaljanak, anélkül, hogy ez saját kultúrájuk, anyanyelvük és identitásuk feladásával járna. Vagyis egy virtuális Közép-Európa-gondolatot kívánt Erdély példája révén foganatosítani: az eszmében benne rejtett egy olyan társadalmi-közigazgatási keret megteremtésének a lehetősége, amely évtizedekkel előre vetítette akár egy Duna menti, vagy pán-európai demokratikus együttműködés transznacionális szellemiségét. Kitűzött céljai ezért a legjobb európai hagyományokkal való mindenkori szinkronitás, a bezárkózás és sérelempolitika helyett a nyitottság, a provincializmus helyett a világirodalmi és művészeti távlatok voltak. Más kérdés, hogy az ún. „utódállamok” szinte mindegyikében, így a királyi Romániában is meglehetősen megkésve ért zárószakaszába a nemzetépítés folyamata, s ezek olykor „épp a magyar kisebbségi közösségek társadalmi, gazdasági pozícióival szemben” formálódtak és mentek végbe.⁸ Az eszmei ütközési pontjai, politikai elutasíttósága vagy ennek következtében módosulási irányai nagyrészt ide vezethetők vissza.

Az 1930-as évek már a román többség (értelmiség és politikum) felől érkező elutasítások, és a nyílt jogfosztások, illetve az ezekre adott magyar válaszreakciók ideje, így jobbára a kényszerpályák időszaka. 1935 után – ahogyan Ligeti Ernő írta – „a légkör idehaza is, meg Európában is, egyre elsötétült”, egyre kevesebb remény látszott arra, hogy az erdélyi magyarság sorsát „saját erejéből és a saját kintartásából” megjavíthassa. A román belpolitika az évtized derekára a nyomtatott sajtóban betölti a történelmi magyar helységnevek és földrajzi nevek használatát, megakadályozza magyarországi prominens értelmiségiek beutazását, intézményesen lép fel a genfi panaszbeadványokkal szemben (akár állampolgárságtól megfosztó rendelkezéseket is kilátásba helyezve).⁹ Dsida Jenő keserű kifakadásában ezt követően mondta egyoldalú, akár naiv kísérletezésnek is a „gyengébbek oldaláról” indított kultúrközeledési programot, melyre a végső kijózanító pofon

ezen években érkezett. Makkai Sándor ekkor hozza meg repatriálási döntését. A magasztos eszme politikai, társadalomszervező erejének fokozatos térvészését, részben irodalmi hatástalanságát ilyen előzmények után dokumentálta generációs kritikával a híressé lett *Jelszó és mítosz*-polémia, mondván: a transzilvanizmus „megfutotta pályáját”. (Nem feledhető persze, hogy erre a közösség belső fórumán, vagyis saját folyóiratukban kaptak teret a fiatalok, ami a szellemi nyitottságot és a vitakultúra minden körülmények között megőrzendő fontosságát igazolja.) Az ifjabb nemzedék „körön belül” érzekelte a transzilvanizmus holtpontra jutását, határfoka korlátozottságát vagy egyenesen illuzórikus formáját: „változatos színeit és ágazatait elvesztette, köre fokozatosan összeszűkült, ami megmaradt belőle, az csupán a jelszó, és egy talpraesett regionális irodalom” – írta 1938-ban Szenczei László.¹⁰

Mindez arra is figyelmeztet, hogy nem magával az eszmével, hanem annak korabeli beszűkült, megkövesedett (vagy a védekező kollektivitást elfogadó) formáival nem értettek egyet a fiatalabbak. A transzilvanizmus irodalmi-művészeti jelentkezésének ugyanakkor nem létezett sem egzakt definíciója, sem intézményi formája.¹¹ Bizonyos alapvetésekben már az impériumváltás utáni években megegyeztek, szellemi autonómiaformákat hirdettek, vagy az egyes nyelveket meghaladó, lokális és regionális identitásalakzatok stabil, kikezdhetetlen elemeit keresték. Magyar szempontból ez különösen is érthető, hangsúlyos volt. Az 1920 utáni általános veszteség-narratívában ugyanis az, hogy a szülőföld, a táj és a történelmi múlt *nem változik*, tehát *elvehetetlen*, a magyar olvasóközönség szemében alapvető lelki, erkölcsi és szellemi erőforrásnak bizonyult. A szűkebb haza, akár egy-egy alrégió korabeli irodalmi művekben megmutatkozó arca (pl. Kónal Kalotaszeg) ezért erőteljes identitáskonstruáló erővel bírt.

Fontos kiemelni, hogy a Helikon-kör szellemi vezetői közül Kuncz az új történelmi helyzetben revideált eszmekört a politikától jórészt távol kívánta tartani, s közvetlenül a magyar olvasókhöz, illetve a társnemzetek alkotóihoz, művészeihez fordult szerkesztői, fordítói működése révén is. Ebben leginkább Makkai Sándorral volt azonos véleményen, aki erkölcsi fejlődést, minőségben való előrelépést szorgalmazott, s a belső közösség szellemi-lelki fejlődését indítványozta, mondván: valós, politikai önállóság és hatalom hiányában a magyarság „önfenn tarthatásának egyetlen útja a kultúra”. Kuncz szerint is a kisebbség „csak politikában kisebbség, irodalmában és művészetében maga az egyetemesség”.¹² Ez az egyetemes távlat a politika révén azonban – a kor összetett értékválságai közt – csak sérülne, az eszme maga a politikától csak besározódna, ami rosszabb esetben egyenesen kontraproduktívvá tenné. Kuncz úgy vélte már 1923-ban is, hogy: „Bármilyen irányú politikai szellemet is képzeljünk el, az mindig szöges ellentétben áll az irodalmi szemlélettel. A politika egyszerűsíti, uniformizálja az életet, az irodalom annak éppen sokféleségét és összetettségét hangsúlyozza. A politika, ha vezetni akarja az embert, kénytelen absztrakttá változtatni; az irodalom még a fogalmiságot is csak megérezkítve tudja visszaadni. A politika mindig érdekeket szolgál; az irodalom megbukott, ha nem tud az érdekek fölé emelkedni... Az egészséges kritikai szellemet majdnem mindenik államban megfertőzte a politika, melynek hatásai az irodalomra beláthatatlanok”.¹³ Sokat elárul, hogy Babitsnak szóló egyik legelső, már Erdélyből, az *Ellenzék* szerkesztőségéből küldött, kéziratot kérő levelében úgy fogalmazott: „Ma itt csak irodalom az egész élet!”¹⁴

Az irodalmi és a politikai transzilvanizmus talán ebben az aspektusban tért el leginkább egymástól. Utóbbi folyamatosan és a kezdetektől ismerhette az „ahogy lehet” keserű gondolatát, edzettebb volt valamelyest, felkészültebb a várható pofonokra, az előbbi sokáig vágyálmokba ringatta magát és célközönségét, mert hinni akarta, hogy erkölcsi felülemelkedést szorgalmazó humanista programja végül meghallgatásra talál a társnemzetek értelmisége felől, s addig is belső közönségét kívánta felvértezni szellemi és kulturális tőkével. Az 1926-ban hazaköltöző, helikonistává szegődő Bánffy, aki 10 évig vállalta, hogy Romániában nem politizál (ámbar erős kapcsolatokkal bírt mind Budapest, mind a román királyi udvar felé), a helyi irodalmi életben és a „kismagyar” közéletben ugyanezt a nívoemelést szorgalmazta, miközben irodalmi és közéleti tevékenységével afféle köztes pozíciót foglalt el. A belső megújulást és a múlt hibáiból való tanulást ugyanakkor ő a teljes magyarságra – vagyis az otthagyt „csonka-országéra” is értette. Azt szorgalmazta, hogy előbb „lelkileg, erkölcsileg és tudásban” kelle-ne gyarapodnia a nemzetnek, ha valóban arra a szerepre készül, amit a régióban Klebelsberg Kunóék programja is betölteni akart. Józanságával sokaknak ezért is „kényelmetlen útítárs” lett itt is, ott is.¹⁵

Ha a magyar közösséget képzeljük is el csupán a transzilvanizmuseszmeék receptív oldalán, a gondolatkörnek akkor is lehettek többes eredői. Ez a „vigasz-ideológia” ugyanis egy fejlettebb, modernebb patriotizmusformát is fedett, mely más elszakított területen élőknek, sőt a „csonka-magyar” társadalom tagjainak is perspektívát mutathatott. Erre többek között Láng Gusztáv is figyelmeztetett, mondván: a történelmi Magyarország felbomlása nem csupán a kívül rekedtek traumatikus élménye, hanem a teljes nemzet identitásának újrafogalmazására készítő létmeghatározó pont. Ilyen téren lehetett különösen is fontos az irodalmi, szellemi háttér, például az Ady-életmű korabeli kisugárzása (a nemzeti önkritika szükségességével és az új nemzedékek szemléleti bővítésével, legfőképp pedig a korábbi nacionalizmuselveket felváltani képes progresszív patriotizmus-szemlélettel, amit Jászi is hirdetett),¹⁶ Babits „szellemi haza”-programja, vagy később Bibó tevékenysége s mellettük egy sor olyan gondolkodóé, akik a 19. századi megrekedt, liberális-nacionalista nemzeteszmeével szemben igyekeztek új, alternatív koncepciót kidolgozni.

E ponton nem feledhető, hogy míg a budapesti vezető politikai réteg egy végső soron teljesíthetetlen belpolitikai program foglya maradt, az elcsatolt területeken (bár az új főhatalom ellenséges fellépte okozta a legnagyobb gondot, mégis) másoknak bizonyultak a cselekvések lélektani eredői. A kisebbségi létben szükségszerűen gyorsabban kellett reagálni, váltani egy következő életfázisra, így a véleményformáló magyar értelmiségiek (helyiek, Erdélybe visszatérők és ide emigrálók) az első évek passzivitása után elkezdtek fokozatosan kiépíteni szervezeteiket, létrehozni a helyzethez alkalmazkodva és a mostoha körülmények dacára is új intézményeiket. Ennek a cselekvő programnak lett legfőbb aktivizálója, belső motorja a revidéált erdélyi gondolat.

Maga a kisebbség kategóriája a transzilvanizmus értékrendszerében mindvégig erőteljes etikai jellegzetességekkel bírt. Makkai a kisebbségi kategóriáját magát vélte az egyetemeshez közvetlenül kapcsolódó kategóriának s nem a nemzetit, s ebben az egyik legjellemzőbb vonás mutatkozott meg: a humanista értékekre való nyitottság, mely új etikai alapokra kívánt építkezni. A *Magunk revíziója* szerzője azt hirdette: korlátozott lehetőségek közt komoly szellemi erőfeszítéssel lehet csak egyetemesen emberi szellemmé lenni. Bánffy, Áprily és Kuncz ezért

is *nem kész adottságként* tekintett a transzilvanizmusra, hanem próbakőről beszélt. Lehetőségről, komoly munkával elérendő célról, aminek megvalósításához (s az értelmiség közös felelősségének tudatosításához ennek elfogadtatásában) olyan út vezet, amit dühös nacionalizmusok és a nagypolitika szította bizalmatlanság szegélyez mindenütt, miközben az irodalmi, művészeti megnyilatkozásait a provincializmus veszélye is óhatatlanul fenyegeti. A fokozatosan teret nyerő, minőségi művekkel jelentkező erdélyi irodalomszegmensben a húszas évektől érezhető etika mögött (Babits szerint is) maga a transzilvanizmus emelkedett világnézete állt, mely felül tudta emelni az erdélyi értelmiséget a párttörtéteseken, másrészt ott állt az a nagyobb irodalmi és eszmei szabadság, amit ez a világnézet jelentett.¹⁷ Ennek fontos saroktételei a partikularitás és egyetemesség, az erdélyiségben föllelt európaiság, az elvehetetlen szülőföldbe rejtett szellemi haza gondolatok voltak, melyek hol a természet iránti érzékenységben, kontemplatív-vallomások tájköltészetben, hol a régió lelkületét, múltját és jelenét vizsgáló irodalmi sorsképletekben, különböző metafizikai távlatokban, nem egyszer pedig újjáfogalmazott magatartásmintázatokban, értelmet nyerő szenvedésretorikák etikai távlataiban mutatkoztak meg.

A Helikon-kör későbbi szellemi iránymutatói közül talán Kós volt leginkább cselekvő, politikusi alkat, aki az eszmét (az egyes Céhek, társadalmi, irodalmi, művészeti szervezetek és persze a sajtó mellett) az új erdélyi kisebbségi politika szolgálatába is becsatornázni kívánta ezen években. Mindemellett az irodalmi transzilvanizmust is olyan kultúrpolitikai cselekvési programnak tekintette, amely elsődlegesen a szellemi élet pilléreit (és intézményes formáit) kívánta megteremteni, ebben nyitott maradt a többi nemzetiség irányába, az eszmei körből ihletődő művekben pedig Erdély mindenkor megújulni képes lelkiségét és szabad, autonóm karakterisztikumát hirdette. Ahogyan a 20. század első éveiben (még a Monarchián belül) hangoztatott erdélyiség gondolat a polgárisított *hungarus*-eszmének egy modernebb, koncepcionális lenyomataként is felfogható, úgy ez a későbbi elgondolás az ő optikáján keresztül a szellemi progresszió és a tájirodalmak téziseinek, de akár Taine miliőelméletének, ismert történelem-filozófiájának az ötvözeteként is olvasható.

Kós (ország)transzilván szemléletét sokan, sokáig felületesen népi, „plebejusi” transzilvanizmusnak is mondták. E kérdéskört azért hozom röviden szóba, mert a Romániához csatolt „kibővített Erdély”¹⁸ egyrészt messze túllépett a történelmi régió vagy a Fejedelemség egykori területi határain, másrészt mert ez egy meglehetősen sematikus (sajnos mindmáig létező) Erdély-képet vitt be az „anyamagyar” (vagy Cs. Gyimesi Éva kedvesen élcelődő kifejezésével a „pannonmagyar”) köztudatba. Ennek értelmében szilárdult meg az a felületes kép, mely (érzelmi hatvány révén vagy politikai indíttatásból) az elveszített térség romantikáján túl (amelynek vonzerejébe vadregényes domborzati képe, érintetlen és tiszta tájai s a 19. század végéig épp sokszínű népeinek kultúrája is beletartozott) a róla szóló ábrázolások centrumába immáron leginkább a felfedezett székely falut emelte mint irodalmi nívumot.¹⁹ Fokozatosan elmaradt annak tudatosítása, hogy a terület számos alrégiót olvasztott magába a kényszerű új határ révén: a partiumi, bánági fejlett, kozmopolita térség (a Szatmárnémeti–Nagyvárad–Arad–Temesvár „tengely” és annak polgársága) szintén „erdélyi” lett, e nagyvárosok kereskedelmi és kulturális ereje jelentette az egyik fő pillérét a korabeli sajtóéletnek, s persze Kolozsvár, Marosvásárhely, Szeben és Brassó magyar, német (vagy örmény és egyéb nyelvű) értelmisége sem volt a legcsekélyebb mértékben sem

plebejusinak mondható. Az Erdélyi Szépmíves Céh kiadványaival történő budapesti fellépések az 1930-as évektől e téren is sokatmondóak. „Szántó György azt jegezte fel, hogy az 1933-as Budapesti Könyvvásáron, ahol először próbálták az »Erdély brand« segítségével gazdasági sikerré alakítani a könyvkiadás egy szeletét, három népviseletbe öltözött nő árulta a sátorban a könyveket.”²⁰ Tamási, Szántó György és Kovács László felesége székelyruhában vagy kalotaszegi népviseletben való mutatkozása rájátszott nyilván a népi, romantizált Erdély-képre, s engedte, hogy a piaci kereslet akár jobban is meghatározza a kínálatot, mint az természetes lenne. Ezt a Szépmíves Céh kiadói politikájában is érezni lehetett az évtized derekától.

Túl e sematizált regionalitáson szót kell ejtenünk arról is, hogy „a maga lábán megállni és a maga gondjait, a maga helyzetét mérlegelve megoldani akaró kisebbségi magyar irodalom”²¹ a 20-as években nem sok támogatásra számíthatott konzervatív budapesti körök irányából, a harmincas évek elejére viszont több mint érezhetővé vált a helyi „kultúrközeledés” kudarca is (a románság után a kezdetben ígéretesen induló szász együttműködés is megrekedt), ezzel pedig a szellemi önállóságtörekvések magyar–magyar tengelyen is tompultak. A transzilvanizmus alapeszméit ekkorra Bukarest felől minden korábbinál erőteljesebb elutasítás, gyanú kísérte, Budapest felől viszont olykor ki is sajátították vagy felhasználták egyes elemeit. Ha az eszmekör művészeti, irodalmi és publicisztikai manifesztációit a magyar nemzet, a szellemi haza és a román állam iránti lojalitás kihívására adott válaszok közül leginkább a középsőre, vagyis a szülőföldben egy virtuális hazafogalomra-találás erkölcsi válaszaként értelmezhetjük, belátható, hogy Bánffyék a politikai extrémítások ellen afféle lengéscsillapítóként is működtek. Talán ezért sem tartották „időszerűnek” Dsida nagypopémájának, a *Psalmus Hungaricus*nak a közlését, s általában semmi olyat, ami még inkább élezhetne volna az adott helyzetben a nacionalista szemléleteket. Abban is bizonyíthatóan egység mutatkozott a Helikon prominensei közt, hogy a revizionizmus propagálásának a legcsekélyebb látszatától is igyekeztek távol tartani magukat. A gondolatkör értékvilága mégis visszaköszönt a korszak magyar diplomáciájának szótárában is. Bár a nemzetközi térben Magyarország az erdélyi magyarság kulturális autonómiájáért szállhatott csak hivatalosan síkra, Bethlen István 1933-ban a Brit Királyi Külügyi Társaság ülésén mondott beszédében földrajzi, történelmi, demográfiai és geopolitikai argumentumokkal alátámasztva igyekezett meggyőzni hallgatóságát, hogy a román–magyar kapcsolatok stabilizálása és a valós megbékélés „csak a transzilvanista eszmék mentén”, önálló államiság formájában lehetséges.²²

Reményik, aki Makkainak írott levelében²³ keserűen fakadt ki, hogy a *Nem lehet*et kimondó, távozott püspök korábban épp azt tanította: magyar életet nem csak egy „saját szuverén nemzeti államban” lehet élni, sőt: „a nemzet államtalan formája mélyebb, tisztultabb, bensőségebb, keresztyénibb, etikaibb lehet, mint az állami, tehát politikai formája”, most tetteivel cáfolta mindezt. „Amíg lesz olyan állam, amelyben jelentős számmal élnek más nemzethez tartozók, azaz szellemileg magukat egynek érző töredékek, addig lesz kisebbségi vagy nemzetiségi, vagy faji, vagy népi, vagy nemzet-töredéki, vagy nem bánom, nevezd, ahogy akarod: probléma, de mindég lesz, mert ilyen államok mindég lesznek, s a bennük élő más fajok életének becsületes, emberhez méltó elhelyezkedése, ennek a kérdésnek rendezése mindég aktuális lesz” – írta Reményik. Ezért is a revíziót a transzilvanisták közt „komolyan senki sem akarhatja”. „»A kisebbségi kérdés megoldhatatlan«, mondod Te. Revízió lehetetlen háború nélkül, mondjuk itt

mindnyájan, s mondják bizonyára ott túl is. A háborúba pedig belepusztulhat az egész magyarság, sőt bizonyára bele is pusztul, a megmaradt csonka rész is.”²⁴

A transzilvanizmus irodalmi aspektusai mélyrehatóbban jelentkeztek, tartóssabban rajta hagyták lenyomatukat az erdélyi magyar szellemi életen, mint annak politikai irányai. A két háború közötti erdélyi irodalmat vizsgáló értekezői munkák fontos eredménye, hogy mára felmutatták: a hipotetikusán közös transzilván mag mellett eleve többes számú, egyéni írói műhelyek mentén artikulálódó elképzelések léteztek egymás mellett, másrészt ezek nem egyénenként, hanem közösen formáltak a korszak irodalomolvasatában egyfajta világgépet, összefüggő olvasatot. A szerkezeti, stílári, tematikai jellegzetességek együttesen hatottak tehát, a művészi megnyilatkozások a magyar közönség szemében transzilvanista eszménnyé ezek révén álltak össze, a művek maguk részben a korabeli olvasók elvárásaira rezonáltak, részben azokat maguk is tevőlegesen alakították. A valós vagy imaginatív helyzetek, kollektív tudatállapotok, vagy éppen a lehetőségként mindvégig remélt, jövőbe projektált elképzelések a konfliktusos, diszharmonikus identitáshelyzet feloldásáról *megvalósítandó minőségeket* jelentettek, amihez az irodalmi megnyilatkozások szemléleti megújulást is sürgettek. Ezen elvek együttesen kavartak a primer szépirodalmi művekben és az értekezői munkákban, illetve ott találjuk őket a korszak értelmiségi levelezésében. Arról, hogy az első „22 kisebbségi év” végül úgy került be a kollektív emlékezetekbe, mint ezek erőteljes cáfolata, arról aligha az eszme maga vagy annak európeér elkötelezettjei tehetek.

Az irodalmi olvasatok sajátos természete szerint ugyanakkor ezek a világgépelvárások (vigaszideológiai vagy akár konkrét olvasás-lélektani, netán csoportos szociológiai irányokból) ráolvashatóknak bizonyultak később is szinte bármilyen más művészeti alkotásra, adott esetben azokra is, melyek nem a konkrét helyzet és identitás, a kisebbségi sors és a magyarságtudat közt feszülő ellentét-re és annak tompítására vagy feloldására épültek.²⁵ Ennek köszönhető, hogy számos korabeli, mára csupán történeti értékkel bíró alkotásról lehet tudomásunk, miközben igaztalan lenne azt állítani, hogy nem született legalább ennyi valós esztétikai értékkel telített, vagyis aktualizálható, új kontextualizációt is lehetővé tevő szépirodalmi, illetve színpadi mű. Ezek az alkotásvisszhangok, Erdély-asszociációk határozták meg némiképp az 1970-es és 80-as évek bizonyos olvasatait is, amikor konkrét helyzetanalógiák adódtak (a kisebbségi jogok drasztikus csorbítása, az elnyomásnarratívákra adott erkölcsi válaszok a művek értelmezési hálóiban, történelmi példázatok stb.).

Ehhez hozzájárult, hogy a korábbi évtizedekben, az 1960-as években a transzilvanizmus irodalmi örökségét megpróbálták hivatalos fórumokon is (nyilván részlegesen csak és erőteljes torzulások árán) a szocialista állami diskurzusba integrálni. Az óvatos közeledésben ezen „adaptáció” a szocialista internacionálé keretezte néptestvériség-diszkurzusokhoz, illetve a hangsúlyos romániaiság-képzetekhez és kollektív szemléletekhez igazodhatott. Fontos momentumra volt ennek egyfelől a „népi” jelleg újbóli hangoztatása, másfelől a romániaiságtudat fokozása érdekében azon sajátosságoké, melyek még véletlenül sem kötődtek az összmagyar kulturális emlékezethez.²⁶ A 70-es évtized második felére drámaian elkomoruló kisebbségpolitikai helyzet hatására aztán a fölülről jövő, hatalmi cenzurális viszonyok mellé belső cenzurális viszonyok és elvárásrendek is társultak, végső soron belső közösségi programosságnak adva teret,²⁷ melyet bizonyos aspektusaiban szintén a lefajtott transzilvanizmusörökségnek láttattak utólag.

A 80-as évtized végletesen beszűkített szellemi erőterében, értelmiségi vitáiban csak igen korlátozott formában kerülhetett terítékre a transzilvánizmuselképzelések teljes spektruma. Egyrészt nyilvánvaló ideológiai okokból, másrészt mert jószerevével csak primer, publikált szépirodalmi anyagok voltak elérhetőek, harmadrészt pedig az eredeti elképzelések zöme nem is ezekből, hanem levelezésekből és egyéb kéziratári vagy levéltári dokumentumokból állt volna össze, melyek jelentős része feldolgozatlan volt. Ami hangsúlyozódott, az leginkább a 30-as évek transzilvánizmusának értékszerkezete, illetve ennek kritikája a rendszerváltás előtt és után, mely révén a kisebbségi helyzet elfogadása, a jogfosztottságba való beletörődés és/vagy az ebből a helyzetből fakadó szenvedések felmagasztosítása a lefojtott, diktatúrabeli helyzetben a valós politikai cselekvés helyett az ellenállás módozatainak csupán az irodalmi-művészi lehetőségeit kutatta. Érezhetővé vált ez már a második Forrás-nemzedék költői működésében is, akik a közösségi, képviselői líra hagyományait folytatták, részben megújították, de igazán hatóvá (ha közvetetten is) a hetvenes évek magyar színpadain lett. A kényszerű politikai-repressziós térben a színpadokon megidézett, történelmi parabolákba vetített helyzetkép, amely egy-egy darab bemutatásakor rendező, színészek és a közönség kollektív összekacsintásában félreérthetetlenül dekódolódott s kelt életre, felért egy katarzissal vagy – ahogyan épp a kritikát megfogalmazó Cs. Gyimesi Éva emlékeztetett – meggyalázott és betiltott nemzeti jelképeinket pótolta. Ott, akkor természetszerűleg mindez hatalmas erőt adott. A korabeli irodalmi életben viszont a „cinkos akusztikát” szorgalmazta, s áthallásokkal teli recepciót eredményezett, a virágnyelvet foganatosította, s végső soron a szenvedések eszkatologikus átlényegítésének engedett teret hallgatólagosan is. A magyarországi kritika egy jelentős része emiatt is hajlamossá lett a korabeli romániai magyar irodalmi termést meglehetősen egysíkúként, csak mint a kisebbségi létproblematikát tárgyaló vagy arról hírt adó műveket értelmezni.

A kritika tehát elsődlegesen az identitás és a helyzettudat okozta feszültség esztétikai átlényegítésében a beletörődés sugalmazásának, az említett belső irodalmi programosságnak, és a külső, leszűkítő olvasatoknak, a sematikus kritikai recepciónak szólt. Ehhez társult általánosan az a kollektivitáskritika a rendszerváltás idején, mely az egyén szabadságfokait alárendeli az amúgy is kontroverz mi-tudatnak: „a sajátosság közösségközpontú értelmezése mellett én az individuum sajátosságát egyenértékűnek tartom, s ha művészetről van szó, annál inkább. A tehetség személyes áldás, az alkotás magányos aktus, melyben az egyéni szabadságigény nyilatkozik meg, s a művészet csodája, hogy a befogadó akkor is kommunikációba léphet a mű alanyával, ha társadalmi körülményeik nem azonosak...”²⁸

Mindez azt a kontextust is magyarázza részben, amiben az erdélyi szerzők „skatulya-léte” sokáig magyar–magyar viszonylatokban is megmutatkozott. Talán ezért is, a rendszerváltás környékén induló új nemzedékek látványosan elfordultak egy ideig a kérdéskörtől és általában minden „közéleti” kérdéstől, amit korábban kényszerűen az irodalomnak kellett felvállalnia.²⁹ Igaz, mint Markó Béla s mások is szóvá tették, talán túlságosan is gyorsan feladták vagy felderítetlenül hagyták azt a közvetett vagy közvetlen transzilván játékteret (témákat, kontextusokat, múlt emlékezetet, identitásalakzatokat stb.), mely az ezredforduló után (erdélyiség és romániaiság-tapasztalatokkal) a jelenig tartóan újfent izgalmasnak, kiaknázandónak mutatkozik több irányból is, így a szépirodalom

mellett a jelen irodalomtudományos diskurzusaiban vagy történeti, szociológiai megközelítésekben.

Mielőtt erre röviden kitérnék, érdemes összegeznünk: az eszme a 20. század folyamán is már megannyi változáson és újraértelmezésen esett át, de egyes elemei újra és újra aktivizálódni tudtak. Ha a politikában 1945 után érthetően nem is, az irodalmi-művészeti életben nem szűnt meg erőteljes hatása, igaz, ezek nem feltétlen egyenes ági leszármazottai, inkább adaptációi egy olyan eszme körnek, melynek jól láthatóan megvannak a közösségi identifikációs eredői, cselekvő regionalitásprogramból származó attitűdjei, olvasati hitmozzanatnak megfeleltethető értelmezései, de progresszív, európeai elemei ma is. Az 1990-es évek erdélyi magyar társadalmát jellemzően már nem az irodalmi élet szűkebb köreiből maradó transzilvanizmusvita jellemezték, hanem olyanok, mint a székelyföldi autonómia vagy az önálló magyar állami egyetem körüli vita, melyek az erdélyiségképleteket közéleti aspektusokban gondolták újra, vagy kérdeztek rá ezek érvényességére. A regionalitás-eszmék maguk is csak az ezredforduló után kezdtek újfent pozitív értéként feltűnni, szintén nem a szépirodalomban, hanem a társadalmi, szociológiai kérdések mentén, főként Románia EU-csatlakozása fényében, s némileg a globalizációs folyamatok ellensúlyozásaképp.

A transzilvanizmus felbukkanó aspektusai rendre előkerülnek, amikor nem homogén országokról, identitásokról, nyelvről és vallásról beszélünk a térség kapcsán, annak ellenére, hogy a román kormányok 1989 után „nemzetállamként” határozták meg az ország alkotmányos formáját. A joggal elvárt heterogenitás azonban magyar–magyar viszonylatokban is hangsúlyozandó, fenntartandó, megőrzendő kellene, hogy legyen, mely az identifikációs erők adott, helyi mivoltát az összmagyar szellemi-kulturális térben is természetes gazdagságként, Budapesttel szemben is fenntartandó szellemi autonómiaformaként fogad(tat)ja el. Ez a centrumoknak való „kítettésekben” (ideológiai, anyagi, intézményi stb. függőségekben) nem egy vélt önállóságot, hanem a szellemi-kulturális integritás megővését jelenti, ami, meglehet, manapság is újra megvalósítandó célként, régi-új minőségként tételezendő kellene, hogy legyen!

A transzilvanizmus széles keretrendszerében az utóbbi évtizedekben egyrészt könnyűszerrel kapcsolódhatott egy újfent előkereshető Kelet-Közép-Európa-gondolathoz, másrészt a magyar irodalmi mezőn belül is (annak osztoztatásában) segíthetett felismerni, szorgalmazni a többközpontúságot, így közvetlenül a veszteség-narratíva, a szétszakítottság helyébe is a belső pluralitás tényét emelve. A kérdéskör számos aspektusa az irodalomtudományi diskurzusok megújuló potenciáljai felől is értelmezhető: tépoétikai elemzések, transzkulturális szempontok, illetve általában a posztkommunista blokk számátalan feltáratlan aspektussal bíró közelmúltképe, azon belül komplex romániai-ság- és/vagy erdélyiség-történetek, átmenet-narratívák, egyéni vagy csoportos traumaformák, családi mikrotörténetek és változatos emlékezetkonstrukciók. Egyrészt a szépirodalom mediális kereteiben az utóbbi két évtizedben ez egy hangsúlyosan autofiktív és újdokumentarista hullámot is eredményezett (számos, ilyen eljárást alkalmazó sikerpróza, „Erdély-regény” született), akkor is, ha ezek az utóbbi száz esztendő megidézett eseményeit, változó hatalomformáit, politikai kulisszáit természetes módon a fikcióképzés termékeny lehetőségének tekintik elsődlegesen. Másrészt a tér- és geopoétikai vizsgálatok után manapság a kulturális és nyelvi diverzitásban gondolkodó diskurzusok is ide kapcsolhatók. Wolfgang Welsch transzkulturalitás-koncepciója, mely a kultúrákat nem gömb-

szerű vagy szigetszerű, nem izolált, hanem „átersztő” képződményeknek gondolja el, s a nyelvi, alkotói hibriditásra helyezi a hangsúlyt, arra mutatott rá, hogy egy performatív kultúrafelfogásban inkább kulturális hálókról, átmenetekről, összefonódásokról érdemes szólni.³⁰ Mindez jól leképezhető, érzékeltethető az országtranszilvanizmus valamilyen formájában (régiónok, alrégiónok szintjén), melyek egyáltalán nemcsak a magyar irodalmi hagyományban, hanem a kortárs román és német nyelvű alkotásokban is jelentkeznek.

Itt, ezen a ponton lehet visszatérni a *saját másság* (tehát a történelmileg absztrahált erdélyiség jegyek) mellett a *szerezett másság* utóbbi száz évének romániaiság-tapasztalataihoz is (annak minden pozitív-negatív tényezőjével), ezek kollektív identitást alakító tényezőihez, melynek primer szépirodalmi vagy teoretikus jelentőségét már Láng Gusztáv is hangsúlyozta. Mielőtt valaki félreértene, a transzilvanizmusjegyek nemcsak komplementer jegyekre és szinergiákra, hanem a régió történelmi vagy fiktív múltábrázolásaiiban a kulturális emlékezetek nagyon is eltérő hangsúlyaira is figyelmeztetnek, azon okokra is akár, amiért párhuzamos múltértelmezések létezhetnek egymás mellett. Az Arad megyei Világos számunkra egyértelmű nemzeti tragédia helyszíne, míg a másik két erdélyi nemzetnek ez természetszerűleg vagy egészen mást mond, vagy semmit nem jelent.

Összekötő kapcsok vagy éppen létező diverzitások helyei, szűkebb szinteken és tágabb, regionális vagy „birodalomközi” aspektusokból is megmutatkozhatnak. Anca Parvulescu és Manuela Boatcă a *Creolizing the Modern* című könyvükben³¹ Erdély birodalomközi örökségének és társadalmi struktúráinak összetettségére figyelmeztetnek, miközben „kreolizálják” az államközpontú, módszertanilag nacionalista nemzeti identitás- és birodalomfelfogást. A 20. századi Erdély társadalomtörténetét eltérbe helyezve, különös tekintettel 1920-ra, a politikai átrendeződés évére, szinkron és diakrón módon elemzik, ahogyan a birodalom, a faj, a munkaerő és a földtulajdon keresztezik egymást. A könyv (Rebreanu 1920-ban megjelent *Ion* című regényének elemzésével) a többszörös, makrotársadalmi változásokat és a helyi jellegzetességeket a birodalomköziség koncepcióján alapuló dinamikus és relációs megközelítésben vonja össze, miközben Karl Polanyi munkáira, illetve Immanuel Wallerstein világrendszer-elemzésére is támaszkodik. E ponton anyanyelv és egy másik nyelv kölcsönhatása, egymást átfedő transznacionális, transzregionális és transzlokális kulturális kapcsolatok mentén juthatunk vissza a transzilvanizmus valamelyik aspektusához.

Talán mondanom sem kell ezek után, úgy vélem, az eszmekör életerejét és potenciálját épp a fogalom sokrétűsége, a transzilvanizmus-arcélek vagy a történelmi transzilvanizmusok létének eredendően többes száma magyarázza. Ha az eszmekör vázlatosan említett metamorfózisait vesszük figyelembe, a transzilvanizmus alapvonásaként képlékenységre kell figyelmeztetnünk, pontosabban ennek okait, formáit, lehetőségeit érdemes korról korra számba vennünk. Mint minden komoly eszmekörnek, a transzilvanizmusnak is hálózatszerű lenyomata van. Egyes elemei megvalósultak, sikeresnek bizonyultak és betöltötték hivatásukat, ezért akár el is vesztették az egykor bennük rejlő feszültség egy részét, más elemei ideiglenesen vagy politikai tiltások hatására kikerülhettek a meghatározó diszkurzusok közül. Más téren új összetevők nyomultak be ezek helyére, módosítva és életben tartva az egyes elképzeléseket, új lendületet adva a célok-
nak, fuzionálva a régebbiekkal, így állandó mozgásban tartva azt, nem stabil és múltékony szellemtörténeti képletet biztosítva.

A transzilvanizmus 20. századi története azt mutatja, hogy különböző korokban különböző területeket fogott át, azon belül is eltérő célközönségnek fogalmazott meg különböző minőségeket és eszményeket. Mégis, ha távlatosan tekintünk rá, s túllépünk a nem mindig pozitív reflexeken, éppen értékes történetisége és gazdag, aktualizálható szellemi potenciálja nyújthat érlelő vizsgáladási pontokat a jelen számára is.

■ JEGYZETEK

1. Kőszeghy Péter (szerk.): *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*. Balassi, Bp., 2011. XII. 133.
2. Kuncz Aladár: *Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában*. Nyugat 1928/11. 50.
3. Lásd Kós Károly: *Erdély. Kultúrtörténeti vázlat*. Erdélyi Szépművészeti Céh, Kvár, 1929.
4. Valamelyest ehhez kapcsolódik egy 1989 utáni szakasz is, amit a jelen kortársi perspektívája sem tekinthet sem egyneműnek, sem lezártnak.
5. Boka László (szerk.): *Transzilvanizmus. Eszmék, korok, változatok*. MMA Kiadó, Bp., 2023.
6. „A tájtranszilvanizmus csak az erdélyi magyarságot tartja szem előtt, és azt mondja, hogy az erdélyi magyar különbözik a magyarországitól, de mégis egy vele. Ezzel szemben az országtranszilvanizmus »erdélyi szellem«-en egyáltalán nem a magyar szellem variációját érti, mert az erdélyi szellem gyökerei még a magyar államalapítás előttre nyúlnak [...], szóval az nem magyar termék. Nem is csupán az erdélyi magyarság életében jelentkezik alakító erőként.” Vö. Szabédi László levele Szemlér Ferenchez. Közli Pomogáts Béla, Új Erdélyi Múzeum 1990/1–2. 56–70.
7. K. Lengyel Zsolt: *A korai transzilvanizmus Románia-képéről*. In: Uő: *A kompromisszum keresése*. Pro-Print, Csíkszereda, 2007. 217–264. [Kiemelés tőlem – BL.]
8. Bárdi Nándor: *Nép, nemzet, szuverenitás*. Fundamentum 2006/2. 81–89.
9. „Az ostromállapot, numerus valachicus, nemzeti munkavédelem, belső kölcsön, irányított gazdálkodás, a szélsőséges jobboldaliság, antirevizió jelszavai után Goga Octavian félelmetes rögtönzése következik, amely nemcsak az erdélyi magyarság számára jelent újabb süllyedést, de magát az országot megfosztja az alkotmányosság minden jelzőjétől. Ez az a korszak, amelyben Micescu külügyminiszter új kisebbségi elmélete véget vet intézményesen a genfi panaszoknak, állampolgárságot fosztó rendelkezést helyez kilátásba mindazokkal szemben, akik a külföld előtt a kisebbségi helyzet tarthatatlanságára hívják fel a közfigyelmet. A leromlás gyors és minden nap dermedt csodálkozással tesszük fel egymáshoz a kérdést: lehet-e ezt az életet még továbbra is így folytatni? [...] Néhány esztendő alatt többet éltünk át, mint az utolsó tizenöt esztendő folyamán. Ez a pár esztendő olyan volt, mint a töményített oldat: felhígítva egy szenvedő többségi nép számára is elég lett volna egy egész nemzedékre.” Vö. Ligeti Ernő: *Súly alatt a pálma. Egy nemzedék szellemi élete. 22 esztendő kisebbségi sorban*. Fraternitas, Kvár, é. n. [1941]
10. Szcenczei László: *A transzilvanizmus és az erdélyi fiatal irodalmi nemzedék problémájához*. Korunk 1938/1. 65–70. Szcenczei helikonistának és transzilvanistának számított, e cikkét azonban már a *Jelszó és mítosz*-vita utóhatásaként a *Korunkban* közölte.
11. Az intézményi kérdés – mint azt többek között Szász László is kifejtette tanulmányaiban – épp a román cenzurális viszonyok miatt alakulhatott ennyire „képlekenyvé”, hiszen egy szervezetet, irodalmi társaságot a román hatóságoknak bármikor be lehetett volna tiltani. (Ahogyan számos más társaságot, egyesületet be is tiltottak, vagy korlátozták működésüket.) A szabad írócsoportosulásnak, „írók szindikátusá”-nak, „plein-air írói parlament”-nek nem voltak hagyományos értelemben vett intézményes keretei.
12. Kuncz Aladár: *Tíz év*. Erdélyi Helikon 1928/1. 5.
13. Kuncz Aladár: *Irodalmak kálváriája. Irodalom és politika*. Ellenzék 1923. szeptember 16. 9.
14. Általa majd a *Helikon* is főként a *Nyugat* esztétikáját honosította meg, a lap eszményei a politika zajától távoltartott, az esztétikum erejére támaszkodó irodalom és az európai művészi, kritikai színvonal voltak, ugyanakkor a lap a nemzeti liberalizmus szabadságeszméjét az alkotói műhelyekben is hangsúlyozta.
15. Dávid Gyula: *Bánffy Miklós irodalomról, művészetről*. In: Papp Endre (szerk.): *Bánffy Miklós-emlékkonferencia*. MMA Kiadó, Bp., 2014. 66.
16. Jászi progresszív értelmiségi, de politikában nem feltétlen alkalmazható elveiről ld. Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Osiris, Bp., 2007. 160.
17. Babits Mihály: *Transzilvanizmus*. Tabéry Géza – Emlékkönyv. Nyugat 1931/21. 481.

18. A határaiban jócskán felduzzasztott terület a maga 103 ezer négyzetkilométerével a valós Erdélyen kívül a Partiumot és a Kelet-Bánságot, valamint Máramarost és Dél-Bukovina egy részét is magába foglalta.
19. Az új erdélyi irodalom egyik erényeként, hozadékaként maga Schöpflin Aladár is a székely falu világának felfedezésére hívta fel a figyelmet, főként Nyirő s Tamási prózája révén. Schöpflin Aladár: *Erdélyi irodalom*. Nyugat 1934/2. 109–110.
20. Vallasek Júlia: *Az ESZC írógépei*. Újvárad 2024/2. 49–51.
21. Dávid Gyula: *Kisebbségi intézményrendszerünk a változó időben*. In: *Uő: Erdélyi irodalom – világirodalom*. Pallas-Akadémia, Csíkszereda, 2000. 45.
22. Balogh Pirooska: *Transylvanizm: Revision or Regionalism?* In: Romsics Ignác – Király K. Béla (szerk.): *Geopolitics in the Danube region: Hungarian reconciliation efforts, 1848-1998*. CEU Press, Bp., 1999. 243–262.
23. Reményik Sándor levele Makkai Sándorhoz. Kolozsvár, 1937. febr. 26. In: Cseke Péter – Molnár Gusztáv (szerk.): *Nem lehet. A kisebbségi sors vitája*. Héttorony, Bp., 1989.
24. Uo. 150.
25. Cs. Gyimesi Éva: *Honvág a hazában*. Pesti Szalon, Bp., 1993., illetve Balázs Imre József: *A transzvilvanizmus és a dugó*. Látó 2004/3. 63–70.
26. A „nép-, haza-, szülőföldszeretet szocialista elvárásait kihasználva” fel lehetett mutatni valamelyest „a szülőföld-, a táj-, anyanyelv-kultusz és mitológia révén a kisebbségi közösség számára identifikációs erőt jelentő valóságos értékeket”. Elek Tibor: *Önmetaforák*. Tiszatáj 1996/1. 15–26.
27. Láng Gusztáv írja, hogy a rendszerváltás előtti évtizedekben a hivatalosan elvárt ábrázolásmód és marxista cenzúra mellett a kisebbségi közösségnek is megvoltak a maga belső elvárásai, s ezek sokszor ugyanolyan fojtogatóak tudtak lenni, mint a hatalomé. Láng Gusztáv: *Az abszolútum joga és értelme*. Kortárs 1991/11. 119–123.
28. Cs. Gyimesi Éva: *Az elszigeteltség fokozatai*. ItK 1994/5–6. 722–724.
29. Az okok nyilvánvalóan összetettek, köztük van a diktatúra éveire jellemző szenvedésretorikák kiüresített tartalmainak a levedlése, másrészt az összmagyar szellemi-kulturális egység megvallása, a magyar irodalom újraszervezésének folyamatában az erdélyi jelző skatulya-voltának felszámolása, a generációs lázadás és a korabeli könyvterjesztés helyzete is.
30. Wolfgang Welsch: *Transkulturalität: Realität – Geschichte – Aufgabe*. NAP, Wien, 2017.
31. Anca Parvulescu – Manuela Boatcă: *Creolizing the Modern: Transylvania Across Empires*. Cornell University Press, Ithaca NY, 2022.

